

Станіслав Дуб

Міграційна політика царського уряду щодо “неблагонадійних верств” Правобережної України у XIX столітті

Із входженням впродовж кінця XVIII-XIX ст. до складу Російської імперії більшої частини Польщі, Правобережної України, Фінляндії, Північного Кавказу та Закавказзя постійно посилювалася централізаторська політика уряду. Особливо наполегливо імперська влада діяла в Українському Правобережжі найбільш стратегічно важливій з придбаних територій. Особливість цього регіону полягала в тому, що Росія у XIX ст. “згадала” про те, що селяни Правобережжя – “православні роські”, які перебувають під гнітом католиків-поляків. Чи не вперше, російський уряд почав застосовувати політику класового та національного протиставлення. Утискам піддавалися католицька і греко-католицька церкви, хоча, значною мірою, ці заходи були спробою повернути “авторитет” православ'я на той рівень, яким він був до часу дискримінаційної політики поляків, що проводилася в Українському Правобережжі з другої половини XVII ст. аж до “розподілів Польщі” (сеймові рішення 1667, 1676, 1699, 1712, 1732, 1764, 1768) [12; 13].

Значну увагу Російська імперія вимушена була приділяти тепер також вирішенню національного питання. «Величезна кількість євреїв, на яких завжди з певним острахом дивилося російське самодержавство, поляки в недалекому минулому запеклі вороги, українці з “сепаратистськими” настроями – всі ці проблеми поставши одноразово постійно про себе нагадували протягом всього часу підпорядкування Українського Правобережжя імперії» [3, с.2]. Вочевидь, що найжорсткіше влада ставилася до поляків. Адже лише поляки, пам'ятаючи недавно свою велич спромоглися на повстання проти влади. Євреї виявили політичний і культурний конформізм, українці, сприймалися владою як гілка “єдиного русского народа”, а перетворившись в умовах політики Речі Посполитої та, згодом, і Російської імперії в суцільно селянський стан – за дискримінаційної політики не спромоглися впродовж XIX ст. до національного самовияву.

Даніель Бовуа вважає, що мрія про витіснення з Правобережжя поляків і полонізованих українців виникла відразу після анексії Правобережної України в часи Катерини II [1, с.22]. Вже тоді масово позбавлялися титулів поляки і у них відбиралися маєтки, котрі роздавалися Канкрінім, Лопухінім, Енгельгардтам [1, с.22], а місцеві

губернатори підштовхували уряд до прийняття більш рішучих заходів, спрямованих на дискримінацію польського населення. Так, наприклад, віленський генерал-губернатор Муравйов вислав царю Олександрю II пропозиції щодо виселення із західних земель усіх поляків [1, с.25].

Тим не менш, репресивність російської політики щодо Польщі в першій половині та середині XIX ст. не варто перебільшувати. Олександр II, якого неросійські народи запам'ятали “тираном”, пішов на цілу низку поступок у польському питанні. За словами А. Каппелера, ці поступки були досить істотними: «амністовано учасників Листопадового повстання, скасовано військовий стан, дозволено одну польську вищу школу (Медичну академію у Варшаві)» [10, с. 196]. До 1863 року царський уряд не проводив націоналістичної політики, спираючись на старі принципи станової лояльності неросійських еліт. Навіть селянське питання, наболіле для Російської імперії, уряд намагався вирішити в процесі “консультацій” з місцевим дворянством, в тому числі, з польською шляхтою. Тривалий час уряд визнавав (звісно, неформально) культурне домінування поляків на Правобережній Україні, сподіваючись у відповідь на лояльність шляхти. Однак, Російська імперія не встигала за стрімкими, революційними змінами у свідомості неросійських еліт. Ці зміни мали модернізаційний та націотворчий характер. Починалася ера націоналізму, яка зрештою змела з політичної карти Європи станові монархії.

Поразка польського повстання 1863 року надала можливість російській владі проводити експропріації “цілком легітимно” і значно погіршила становище правобережних поляків. «У наступні десятиліття, – пише А. Каппелер, – російська політика щодо Польщі ставила за мету вирішити польське питання раз і назавжди репресіями та примусовою інтеграцією. Як це вже було після 1830 року, більшість російської громадськості, охоплена новою хвилею ворожості до Польщі, підтримувала цю політику» [10, с. 197]. Польща перетворилася на “Привіслинський край”, почалася справжня жорстка русифікація, витіснення “польськості” не лише з “исконно русских земель”, а й із самої Польщі.

Треба сказати, що асиміляційно-репресивна політика Російської імперії щодо поляків та українського руху, всупереч поширеним стереотипам, не була породжена нібито одвічною “іманентною імперськістю” Росії. Це була політична реакція на “бунт”, ускладнена появою націоналістичних настроїв серед російської громадськості. Можна висловитися ще конкретніше: це була по суті політика, орієнтована на тогочасну модель політичних кроків європейських держав (Англії, Франції, Німеччини), які використовували адміністративно-

репресивний апарат задля створення національно гомогенних держав. Це була політика націоналістична, а не імперська, оскільки вона руйнувала власне імперську традицію партнерства з регіональними неросійськими елітами. Російська імперія “вирішила” стати Великоросією, не змінюючи при цьому своїх політичних кордонів, чим викликала спротив народів, які не бажали ставати “росіянами”. “Націоналізація” російського суспільства дозволила урядові побачити загрозу не лише в поляках, а й у політично “невинних” українцях, запевнення яких у власній аполітичності влада перестала сприймати всерйоз. «Польская и малороссийская партии, – писав кийвський генерал-губернатор Анненков, – расходящиеся в окончательных целях, сходятся в средствах, ибо и поляки стали в воззваниях своих к простому народу тоже напоминать им о прежней независимости Украины, о казачестве...» [11, с. 90]. Звідси, як відомо, випливала політика “заборон українства” другої половини XIX – початку XX ст.

Однак, у середині XIX ст. ця репресивна політика зовсім не зачепила інші регіональні еліти імперії, які лишилися лояльними щодо царя, з якими тривала співпраця. Йдеться передусім про німецькомовні балтійські еліти та Фінляндію. Більше того, уряду доводилося навіть жорсткими заходами стримувати російську націоналістичну публіцистику, яка розпочала у пресі кампанію за скасування привілеїв неросійських земель імперії. Відома відповідь Олександра II на прохання представників німецької еліти захистити їх від дошкульних атак російських журналістів: «мені наплювати на цю пресу, яка намагається поставити вас на один рівень із поляками» [10, с. 200]. Як свідчать дослідники, «уряд толерантно сприйняв навіть повернення тисяч навернених у православ'я естонців і латишів до протестантизму» [10, с. 200]. Як це не дивно для дослідників, які вважають репресивність, уніфікацію, централізацію та асиміляцію “субстанціальними” рисами Росії як держави, деякі регіони в пік політики покарання Польщі навіть розширили свої права. Так, «у 1865 році Фінляндія вперше отримала власну грошову одиницю., в 1878 році – цілком самостійну армію» [10, с. 202]. Очевидно, “демонізація” Росії – не найпродуктивніша модель для аналізу національної політики імперії в XIX ст.

Однак, повернемося до Польщі, якій пощастило значно менше за фінів та прибалтійських німців. У січні 1864 року для польського населення був запроваджений спеціальний податок – 10% від розміру річного прибутку землеволодіння. Згодом, під контролем царя було створено спеціальний каральний орган – Комісію по виявленню засобів впровадження російського елемента в західних губерніях, що планувала виселити із Правобережжя близько 10 тис. поляків [1, с. 31]. Остаточо

знищити польське землеволодіння мав опублікований 10 грудня 1865 року указ “Про заборону купувати нові землі особам польської національності” [8] (це при тому, що вже на середину XIX ст. 9/10 усіх шляхтичів не мали кріпаків і були майже безземельними). Після прийняття цього закону масові конфіскації, примусове викуплення за символічну плату земель у поляків (переважно чиновниками) стали звичним явищем, а внаслідок цього скорочення польського економічного і ідеологічного впливу набуло незворотнього характеру, влада продовжувала тиск на правобережну шляхту. І хоча інтенсивність цього тиску накінець 60-х років дещо зменшується, але Петербург продовжували підштовхувати місцеві губернатори зацікавлені в закінченні перерозподілу земельних ресурсів і переробних підприємств. Так, значна частина звітів подільських губернаторів кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. присвячувалась польському питанню. У звіті за 1867 рік подільський губернатор О. Д. Горемикін аргументував свою позицію тим, що польське повстання 1863 року зазнало поразки не завдяки урядовим зусиллям, а тому що не було підтримане місцевим українським селянством. «... підтримка, яку виявив народ уряду, мала своїм джерелом більш матеріальну користь і становий атнагонізм ніж усвідомлення своєї кровної спорідненості з рештою російського народу» [2, с. 22]. Але утвердження російськості, до цього зводилися усі наступні тези у даному звіті, повинно мати не спорадичний, а системний характер. Губернатор першим кроком і головною запорукою в заведенні російських порядків на Поділлі вбачав імперську пропаганду через засоби освіти. Окрім цього, на думку губернатора, ситуація потребувала кращої організації конфіскацій польських земель.

По-перше, вважав губернатор, ці заходи не були вповні достатніми кількісно, а по-друге, в зв'язку з плінністю чиновників не були достатньо наполегливими [2, с. 23]. У своїх звітах, налаштовуючи уряд проти польської громади Поділля, коли не знаходили вагомих доказів нелояльності, для аргументації використовували будь-які надумані зачіпки. Поляки звинувачувалися у тому, що між собою не говорять російською, хоча вони нею добре володіють, уникають зближення з росіянами сусідами, поводяться позірно відокремлено. «Справжні ж причини цього відчуження полягають у розвитку поглядів і устремлінь, і в неспівчутті до системи уряду про установаження тут російського землеволодіння» – писав І. В. Мещерський [2, с. 32].

Звітуючи про політичну поведінку польської громади губернатор бідкався, що вона нічим не виявляла свого сепаратизму. Що й викликало підозру. «Але з іншого боку не виявлялось і доказів на користь полишення місцевими поляками своїх національних зазіхань» [2, с. 33].

Навіть у підприємницькій і господарській діяльності поляків вбачалися негативні для держави перспективи. В звіті за 1869 рік говорилося, що цукрова справа в Подільській губернії розрахована на короткотермінове існування, до повного винищення лісів, і в цьому не можна не запідозрити певної мети з боку місцевих польськочатолицьких поміщиків. «Мета ця, очевидно, полягає в тому аби не сподіваючись, на урядові заходи по встановленню тут російського землеволодіння, утримати за собою надовго свої маєтки, польські поміщики прагнуть здобути з них усі можливі вигоди тепер, але закладають збитки на майбутнє» [2, с. 38]. Губернатор переконував імператора, що поляки прагнуть швидко використати усі ресурси цукрової промисловості, а після її занепаду залишиться пустеля [2, с. 38]. Згодом, у 1872 році позиція І. В. Мещерського в цьому питанні стала ще більш жорсткою. Губернатор змальовуючи “жахливу” картину польського “економічного паразитизму” писав: «Втім, землевласники-католики, з прихованою недоброзичливістю до всього російського не можуть і стосовно ведення господарства, слугувати прикладом для селян. Усі їхні маєтки, з усіма приналежностями: заводами, млинами, корчмами і лісами за невеликим винятком знаходяться в оренді у євреїв або таких самих дворян-католиків, котрі природньо турбуються про збереження своїх інтересів і видобуваючи із землі усе, що вона їм може дати, не витрачаючи нічого на підтримку її сили і продуктивності. Доля таких маєтків відома: повне розорення господарських споруд, виснаження ґрунту та знищення лісів” [2, с. 56].

Також, звіти формували думку про те що черезполосиця селянських та поміщицьких господарств навмисне створена польськими землевласниками [2, с. 43], а без усунення черезполосиці покращення господарства і побуту селян неможливе. Губернатор пропонував примусити місцевих польських поміщиків викупити сервітутні права у селян, задля того аби потім росіяни змогли викупляти у польських поміщиків безпроблемні землі [2, с. 44]. Аналізував Мещерський І. В. і перспективу утворення поземельного банку для нових поселенців росіян і місцевого непольського населення.

Проте, і ліквідація черезполосиці, і фінансова підтримка росіян через земельний банк, і освіта місцевого селянства, все це розглядалося губернаторами лише як важливі, але побіжні заходи для витіснення поляків з Правобережжя, головний же акцент робився на примусових реквізиціях та переселеннях [2, с. 57]

Паралельно з наступом на поляків-землевласників влада розпочала усіляко тиснути на чиншевиків. Наступ на чиншевиків мав подвійну мотивацію: по-перше наявність чиншевиків як і інших

незвичних для російського самодержавства категорій селян створювало труднощі в імперському управлінні економікою, по-друге, чиншевики, завдяки тому, що називалися місцевими селянами – “шляхтою” сприймалися російською владою як нащадки збіднілої польської шляхти. Власне, чиншеве право було встановлене в Правобережжі за часів Речі Посполитої і зазнало значного впливу магдебурзького права. Чиншеві угоди уклалися між польськими магнатами і/або збіднілою польською шляхтою, або українськими селянами. Угода передбачала вічно спадкову оренду. Обов’язки орендаря полягали у грошовій сплаті або виконанні повинностей, інколи встановлювався раз і назавжди визначений розмір “чинша”. Власник не мав права виселити чиншевика без погодження сторін, навіть за несплату чинша, проте міг застосовувати примусові заходи. Чиншивик згідно чиншевого права зі згоди власника міг передавати землю третій особі. Чиншивик мав право володіння не лише землею але й її надрами [4, с. 255].

Після приєднання частини земель Речі Посполитої до Росії було видано кілька законів, що регулювали господарсько-економічне та правове становище чиншевиків. На землях колишнього литовського князівства маніфест 30 жовтня 1794 року проголошував збереження давніх прав і володіння майном за законами князівства. Указ 25 червня 1840 року хоча і поширював на литовські губернії (включно з Білоруссю) дію імперських законів, проте визнавав законність актів здійснених до 1840 року за старими законами [4, с.255].

Втім, на колишні польські землі подібні переваги не поширювалися. В багатьох випадках поміщики (часто самі етнічні поляки) використовували дискримінаційне законодавство на свою користь. Позаяк угоди між орендарем і орендодавцем у минулому уклалися переважно усно, поміщики примушували чиншевиків укладати нові письмові угоди, підвищуючи з кожним новим контрактом орендну плату. Таким чином, кількість чиншевиків значно скоротилася уже в першій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст., очевидно у зв’язку з польським повстанням 1863 року, репресії посилюються і стосовно чиншевиків. Згідно урядової постанови від 19 лютого 1868 року було наказано однодвірцям приписатися до міських громад або сільських общин, проте і виконання вимог влади не убезпечило однодвірців від подальших репресій. Ті, хто з якихось причин не змогли розчинитися в незвичному середовищі, згодом за урядовим розпорядженням були примусово переселені в Новоросію та Крим.

Подібне ставлення до своїх громадян обурювало громадськість. Прогресивна преса встала на захист чиншевиків і однодвірців

Правобережжя. Найжорсткіше критикували урядову політику українські ліберали. У 1875 році в контрольованій ними газеті “Киевский телеграф” вийшла низка статей, що присвячувалася проблемам однодвірців та чиншевиків (“Об однодворцах юго-западного края” № 144, “О чиншевом праве” № 102, “Чиншевой вопрос” № 82).

У своїх матеріалах автори “Киевского телеграфа” відкрито говорили, що єдиною причиною виселення чиншевиків є те, що місцеве населення називало їх шляхтою. Відмінність однодвірців від інших категорій селянства, насамперед, державних і приватних селян полягала в тому, що вони не знаходилися в кріпосній залежності, не відбували повинностей, а сплачували встановлений оброк – чинш. До реформи поміщики, згідно традиції, їх не притісняли. Після польського повстання 1863 року, можливо тому, що поширеною серед українського населення назвою однодвірців була – “шляхта”, дана категорія населення зазнала урядових репресій.

“Киевский телеграф” опублікував низку статей, в яких вказувалося на правові та історичні особливості, джерела та історію формування станів однодвірців та чиншевиків. Досліджувалися можливі соціальні наслідки переселення. Говорилося про те, що окрім особистої трагедії для кожного переселенця, урядові дії загострять міжстанові стосунки і погіршать матеріальне становище решти правобережних селян. Землі звільнені від однодвірців закупають крупні і середні капіталісти, в той час як українські селяни позбавлені можливості купити собі додатковий наділ, бо землі продаються великими кушами, і до того ж російські капіталісти мають при покупці пільги і їм сприяє банк “Общество взаимного поземельного кредита”. На думку українських лібералів, однодвірці є важливою цінною ланкою для розвитку культури села. Говорилося, що край втрачає «один із найпрогресивніших елементів свого населення» – однодвірці, на відміну від решти селянства, мали традиції вільного господарювання і їхній спосіб життя вирізнявся більшою свободою, а світогляд був менш заскорузлим і забобонним. «...У них сильніше було розвинено усвідомлення особистої гідності і вдача їхня була незлобливою; у них більше й прагнення до освіти й підприємництва загалом і бажання покращити свій побут, менше запліснявілої рутини і непорушності в побуті, словом, вони є в багатьох аспектах передовим прошарком сільської трудової маси – відіграють важливе значення для розвитку культури села» [6, с.1].

Автори “Киевского телеграфа” виявили механізм витіснення однодвірців і чиншевиків з Правобережжя: ще до примусового виселення, росіянам, котрі купували польські маєтки, давали різноманітні пільги, насамперед – звільнення від сплати кріпосного мита. По-друге, було

створено банк “Общество взаимного поземельного кредита”, котрий сприяв накопиченню земель лише росіянам. І по-третє, – деякі помістя передавалися “за заслуги”, тобто, без грошової компенсації попередньому власникові.

Українські ліберали, автори “Киевского телеграфа”, переконували читачів, що практикована урядом система колонізації південно-західного краю не могла привести, всупереч сподіванням ініціаторів, до утвердження російського землеволодіння у Правобережжі. Головна помилка колонізації полягала у тому, що маєтки продавалися великими “кушами”, а тому у купівлі могли брати участь тільки крупні і середні капіталісти. А організація товариства поземельного кредиту не видавала позичок під заставу дрібних маєтків. Таким чином, безпосередньо причетна до землеробства маса народу – російські селяни як і українські, залишились цілком ізольованими і не могли взяти ніякої участі у російській колонізації краю.

Усвідомлюючи, що не можуть припинити урядове свавілля, українські ліберали закликали царських очільників, відповідальних за ситуацію на Правобережжі, мінімізувати негативні наслідки антипольських репресій. Пропонувалося припинити насильницьке виселення однодвірців і чиншевиків; розширювати землеволодіння не російських капіталістів, а «місцевого російського» населення. Задля цього пропонувалося заснування народних банків і підтримка селянства при переході великих маєтків до їхніх рук [5, с.1]. Однодвірцям пропонувалося надати право викупу землі з наданням права вільно розпоряджатися нерухомістю [1, с.6].

Проте, незважаючи на усі зусилля українських лібералів, їхні потуги залишились марними. Після оприлюднення у 1876 році Емського указу громадівці втратили контроль над єдиним інформаційним каналом – часописом “Киевский телеграф”. Чиншевики та однодвірці, таким чином, залишилися без підтримки громадськості. Вже через кілька років джерела не згадують цю категорію населення. У 90-х зникають чиншевики і на території Білорусі.

---

1. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.:Основи, 1998. – 396 с.

2. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.

3. Земський Ю. С. Старовіри в політиці Російської імперії в Правобережній Україні (середина XIX ст.) // Доля старообрядства в ХХ

ст. – на початку ХХІ ст.: історія і сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів. – Київ, 2007 – С. 194 - 200.

4. Леонтьев А. А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб.: Издание книжного магазина “Законоведение”, 1909. – 401 с.

5. Колонизация юго-западного края // Киевский телеграф. - 1876. - № 10. – 8 с.

6. Об однодворцах юго-западного края // Киевский телеграф. - 1875. - № 144. – 8 с.

7. О чиншевом праве // Киевский телеграф. - 1875 - № 102. – 8 с.

8. Полное собрание законов (ПСЗ), 2-га серия, т. XL, 2 розділ, № 42759.

9. Чиншевой вопрос // Киевский телеграф. - 1875. - № 82. – 8 с.

10. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. - Львів, 2005. - 358с.

11. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна. - Львів, 1999.- Ч. 2-3 - С. 76-102.

12. Архив Юго-Западной России. Ч. 1., - Т. 4. - Акты об уни и состоянии Православной Церкви с половины XVII в. - К., 1871. - 746 с.

13. Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII в. // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С. 470-552